

210 duizend oorlogsslachtoffers

Joop Garssen en Carel Harmsen

Onlangs meldden de media dat de Tweede Wereldoorlog 280 duizend in plaats van 210 duizend Nederlandse oorlogsslachtoffers zou hebben geëist. Het onderzoek waarop de berichtgeving was gebaseerd, hield echter geen rekening met het onderscheid tussen extra sterfgevallen en directe oorlogsslachtoffers. Verder werd het verschil tussen beide cijfers abusievelijk in verband gebracht met de wijze waarop (vooral) gedeporteerde Joden in de bevolkingsboekhouding werden geregistreerd. De conclusie van eerder CBS-onderzoek blijft overeind: het aantal oorlogsslachtoffers bedraagt circa 210 duizend.

In het onlangs verschenen artikel 'Reconstructie sterfteverloop Tweede Wereldoorlog' geven twee demografen van de Universiteit van Utrecht een, naar eigen zeggen, andere kijk op de bevolkingsontwikkeling in de oorlog dan de officiële statistieken weergeven (Harts en Broekhuis, 2007). De auteurs spreken hun verwondering uit over het aanzienlijke emigratiesaldo in de oorlogsperiode 1942–1944 en geven, op basis van de naoorlogse CBS-schatting van 210 duizend oorlogsslachtoffers vermeerderd met 'naar schatting [...] nog 70 000 mensen extra aan een natuurlijke dood overleden onder druk van de omstandigheden in de oorlogsjaren', impliciet een nieuwe schatting van het aantal oorlogsslachtoffers. In hun artikel noemen Harts en Broekhuis het resulterende getal van 280 duizend slachtoffers overigens niet.

Het NRC Handelsblad noemde dit getal, op de voorpagina en in een uitgebreider artikel op pagina 3 van editie 8 oktober 2007, wel. Onder de kop 'Veel meer doden in Wereldoorlog' meldde NRC dat 'het sterftecijfer tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederland moet worden bijgesteld van 210 000 naar 280 000. Veel van de joden die gedeporteerd zijn, werden na 1945 door het CBS als 'emigranten' in de boeken opgenomen' (NRC, 2007a). Het NRC Handelsblad maakte dus de optelsom die in het artikel van Harts en Broekhuis achterwege was gebleven, en stelde dat het CBS, door (vooral) de Joden 'onterecht als landverhuizers in de tabellen [te verwerken]', het werkelijke aantal oorlogsslachtoffers te laag heeft vastgesteld. Wellicht mede doordat Harts en Broekhuis in hun artikel schrijven dat 'het werkelijke sterfteverloop in de oorlogsjaren is versluierd', trok de redacteur van het NRC Handelsblad twee verkeerde conclusies: het werkelijke aantal oorlogsslachtoffers zou door het CBS te laag zijn vastgesteld, en het 'ontbrekende' aantal zou gedeporteerde Joden betreffen.

In de dagen die volgden op de publicatie in het NRC Handelsblad bleken ook andere media en instanties in verwarring te zijn gebracht. Een medewerker van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) verwoordde het in het NRC Handelsblad van 9 oktober als volgt: 'Die gegevens zijn al decennia bekend. Als historicus begrijp ik [het] artikel [van Harts en Broekhuis] dus niet, maar wellicht is het statistisch gezien allemaal heel

logisch. Ik laat het me binnenkort graag een keer uitleggen' (NRC, 2007b).

De bovengenoemde misverstanden zijn vooral een gevolg van het feit dat in het artikel van Harts en Broekhuis enkele demografische begrippen met bijbehorende criteria niet goed uit elkaar zijn gehouden. De auteurs maken in hun artikel onvoldoende onderscheid tussen de schatting van het aantal directe oorlogsslachtoffers (gepresenteerd in CBS, 1948) en de schatting van de extra sterfte tijdens de oorlogsjaren. Mogelijk hierdoor legde het NRC Handelsblad een onterecht verband tussen de emigratiecijfers en de schatting van het aantal oorlogsslachtoffers, met de conclusie dat een deel van de omgekomen gedeporteerden niet in de schatting van het aantal slachtoffers zou zijn verwerkt.

Schatting aantal oorlogsslachtoffers volgens het CBS

De rekensom lijkt eenvoudig. Zouden tijdens de oorlog dezelfde sterftecijfers hebben gegolden als kort vóór en na de oorlog, dan waren er in de zesjaars-periode 1940–1945 ongeveer 140 duizend minder sterfgevallen in de statistiek geregistreerd. Voeg daarbij de 104 duizend niet teruggekeerde gedeporteerde Joden en 39 duizend vermisten (administratief uit de bevolkingsregisters afgevoerd, zie noot 5 in *staat 1*), en het totaal aantal 'oorlogsslachtoffers' komt uit rond de 280 duizend. Deze rekensom, die het CBS al kort na de oorlog maakte, houdt echter geen rekening met een belangrijk onderscheid dat in het Maandschrift van het CBS (1948) wordt aangebracht. Dit onderscheid komt duidelijk naar voren uit de volgende passage op bladzijde 749: 'Zou het sterftecijfer in de periode 1940–1945 [gelijk zijn geweest aan dat kort voor en na de oorlog], dan zouden 468 000 personen zijn overleden. Het werkelijke aantal overledenen in deze jaren is 747 000. In deze 6 jaars-periode zijn derhalve in totaal ±280 000 personen meer overleden, onder wie 210 000 directe oorlogsslachtoffers'.

Het CBS onderscheidde in zijn schatting dus *directe* oorlogsslachtoffers (weergegeven in *staat 1*, de staat die ook door Harts en Broekhuis wordt getoond) en *overige sterfgevallen* in de periode 1940–1945. Het begrip 'directe oorlogsslachtoffer' correspondeert met de personen zoals bedoeld in de Wet uitkeringen burger-oorlogsslachtoffers 1940–1945 (Wubo, 10 maart 1984). Het betreft mensen die psychisch en/of lichamelijk letsel hebben opgelopen door onder meer krijgsverrichtingen en vrijheidsberoving. Het getal van 280 duizend sterfgevallen dat door NRC Handelsblad wordt genoemd als het nieuwe, werkelijke aantal oorlogsslachtoffers, is in feite dus al bijna zestig jaar oud. Begrijpelijk, maar fout, is de impliciete aanname dat het verschil van 70 duizend bestaat uit Joden die in de statistiek onder 'emigratie' zijn opgenomen. Het betreft namelijk mensen die door oorzaken samenhangend met de oorlogsomstandigheden in Nederland zijn overleden. Deze 'indirecte extra sterfte' is door het NIDI (1985) toegeschreven aan tyfus, difterie, dysenterie, (long)tuberculose,

diarree en enteritis (vooral bij zuigelingen), andere ziekten van de spijsverteringsorganen en longontsteking (zie voor de achtergronden ook CBS, 1955).

Staat Oorlogsverliezen 1940–1945

1	Koninklijke Landmacht ¹⁾	3 900
2	Koninklijke Marine ²⁾	2 600
3	Zeelieden ter koopvaardij ³⁾	1 350
4	Executies en standrecht	2 800
5	Concentratiekampen in Nederland	2 500
6	Burgers ten gevolge van oorlogshandelingen in Nederland	20 400
7	Honger en ontberingen in Noord- en Zuid-Holland en Utrecht in 1945	16 000
8	Krijgsgevangenen in Duitsland	250
9	Joden in Duitsland	104 000
10	Politieke gevangenen in Duitsland	18 000
11	Tewerkgestelden in Duitsland	27 000
12	Vrijwilligers in Duitse krijgsdienst	3 700
13	Vermisten in Duitsland (geschat aantal overledenen) ⁴⁾	7 500
Totaal oorlogsverliezen ⁵⁾		210 000

1) Met inbegrip van de 1 700 man geraamde verliezen der Binnenlandse Strijdkrachten, die ingevolge het Koninklijk Besluit van 5 September 1944 E, 62 van 5 September 1944 tot en met 8 Augustus worden beschouwd als militairen in de zin der wet en geacht worden te behoren tot de Koninklijke Landmacht.

2) Met inbegrip van de officieren en manschappen van het Nederlandse personeel der Koninklijke Marine, omgekomen ten Oosten van Suez.

3) Niet inbegrepen de ±1 650 zeelieden van buitenlandse nationaliteit omgekomen bij scheepsrampen van de Nederlandse Koopvaardijvloot (±500 Chinezen, ±250 Brits-Indiërs, ±250 Lascaren).

4) Het aantal vermisten in Duitsland (exclusief Joden), geregistreerd bij het Nederlandse Rode Kruis, bedroeg op 1 juli 1948 7 900.

5) Van de oorlogsverliezen ten getale van 210 000 zijn ±67 000 in de Nederlandse statistiek verantwoord als overleden; ±143 000 zijn ambtshalve of als vertrokken naar het buitenland afgevoerd van de bevolkingsregisters. Onder deze 143 000 personen bevinden zich ±104 000 Joden, die direct bij deportatie naar Duitsland van de bevolkingsregisters zijn afgevoerd en in Duitsland zijn omgekomen en ±39 000 overledenen, die bij de reconstructie van de bevolkingsregisters na de bevrijding niet in Nederland werden aangetroffen en wier afvoering van de bevolkingsregisters reeds had plaatsgevonden, toen het bericht van hun overlijden of vermoedelijk overlijden, de Nederlandse autoriteiten bereikte.

Bron: CBS, 1948.

Emigratie of sterfte?

Uit het bovenstaande blijkt dat personen die volgens de geldende regels van het Besluit bevolkingsboekhouding werden geregistreerd als 'vertrokken naar het buitenland, of onbekend waarheen' en die daarmee worden geteld als emigranten, wel degelijk zijn geteld als oorlogsslachtoffers. Of het al dan niet terecht is deze personen te beschouwen als emigranten, is dus een discussie die geheel los staat van de berekening van het aantal oorlogsslachtoffers. Het feit dat gedeporteerden als emigranten werden geteld, wordt in het NRC-artikel als een 'ontdekking' gepresenteerd, maar is geen nieuws voor demografen en historici die met deze cijfers hebben gewerkt. Dat geldt ook voor de navenant te lage feitelijke aantallen sterfgevallen, die overigens wel door het CBS zijn benoemd. Zo meldt de toelichting bij de tabel 1 (Bevolking) in de publicatie 'Vijfennegentig jaren statistiek in tijdreeksen' (CBS, 1994) bij de sterfteaantallen: 'Voor de periode 1940–1945 exclusief de sterfgevallen van ca. 104 duizend Joden en ca. 39 duizend gedeporteerde politieke gevangenen, tewerkgestelden en militairen in Duitse krijgsdienst'.

Harts en Broekhuis suggereren dat het beter zou zijn geweest deze migranten aan te merken als sterfgevallen, en stellen '[... dat] deze keus niet ongebruikelijk is. Militairen die bij een buitenlandse missie omkomen worden niet als emigranten maar als sterfgevallen in de statistiek opge-

nomen'. In het laatste geval is echter geen sprake van een keus, maar van een praktijk conform het Besluit bevolkingsboekhouding. Personen die buiten Nederland overlijden terwijl ze in een bevolkingsregister zijn ingeschreven (zoals militairen op een buitenlandse missie en Nederlanders op vakantie), worden meegeteld in de Nederlandse sterftestatistiek. Anders dan de schatting van het aantal oorlogsslachtoffers beperkt de bevolkingsstatistiek zich doorgaans tot de Nederlandse *de jure* bevolking (alle personen die in een bevolkingsregister zijn opgenomen; zie ook het artikel van Nicolaas en Sprangers, elders in deze aflevering).

Moet er iets worden aangepast?

Harts en Broekhuis schrijven dat er 'wat valt af te dingen op de keuze om de omgekomen gedeporteerden als emigranten aan te merken en niet als sterfgevallen. Deze mensen werden onder dwang naar de vernietigingskampen in het buitenland gedeporteerd en daar voor het grootste deel direct in de gaskamers omgebracht'. Hun standpunt is begrijpelijk, omdat emigratie doorgaans wordt geassocieerd met mensen die in het buitenland een betere toekomst zoeken. Het is inderdaad moeilijk uit te leggen dat 'emigratie' als demografisch begrip een neutrale betekenis heeft, die niets meer of minder behelst dan het feit dat de betreffende persoon is uitgeschreven uit het bevolkingsregister. Dit geldt tegenwoordig bijvoorbeeld ook voor afgewezen, voorheen ingeschreven asielzoekers die Nederland moeten verlaten.

Op grond van het bovenstaande kunnen we concluderen dat het cijfer van 210 duizend directe oorlogsslachtoffers, berekend in 1948, niet hoeft te worden herzien. De recente verwarring rond het aantal oorlogsslachtoffers wijst echter wel op de noodzaak om de toelichtingen bij de migratie- en sterftecijfers voor de periode 1940–1945 explicieter in tabellen, in het bijzonder op *Statline*, op te nemen. De in dit artikel genoemde literatuur blijkt immers niet bij iedereen bekend te zijn.

Literatuur

CBS, 1948, Oorlogsverliezen 1940–1945. Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, blz. 749. Belinfante, 's-Gravenhage.

CBS, 1955, Statistiek van de loop der bevolking van Nederland, 1938–1954. De Haan, Utrecht.

CBS, 1994, Vijfennegentig jaren statistiek in tijdreeksen 1899–1994. SDU, Den Haag.

Harts, J.J. en A. Broekhuis, 2007, Reconstructie sterfteverloop Tweede Wereldoorlog. Een andere kijk op de officiële statistieken. DEMOS 23(8), blz. 6–8. NIDI, Den Haag.

Keilman, N.W., F.W.A. van Poppel, N. van Nimwegen et al., 1985, De demografische situatie in Nederland in en rondom de Tweede Wereldoorlog. NIDI, Voorburg.

Nicolaas, H. en A. Sprangers, 2007, Buitenlandse migratie in Nederland 1795–2006: de invloed op de bevolkings-samenstelling. *Bevolkingstrends* 55(4), blz. 32–46.

NIDI, 1985, De demografische situatie in Nederland in en rondom de Tweede Wereldoorlog. Intern rapport nr. 38. NIDI, Voorburg.

NRC, 2007a, Veel meer doden in Wereldoorlog, 8 oktober 2007.

NRC, 2007b, NIOD betwijfelt hoger sterftcijfer in 40–45, 9 oktober 2007.